

ALİ b. SÜLEYMAN

(علی بن سلیمان)

X. yüzyılın sonu ile
XI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan
tabip, matematikçi, filozof
ve astrolog.

Hayatı ve tahsili hakkında bilgi yoktur. Kaynaklar Ali b. Süleyman'ın çok başarılı bir tabip ve matematik âlimi olduğunu, ayrıca zamanının önde gelen felsefeci ve münecimleri arasında yer aldığını kaydetmektedirler. Doğum ve ölüm tarihleri belli olmamakla birlikte Fâtımî halifelerinden Azîz (975-996), Hâkim (996-1021) ve bir süre de Zâhir (1021-1036) zamanlarında Kahire'de yaşadığı bilinmektedir. Buna göre 1021'den sonra öldüğü söylenebilir.

İbn Ebû Usaybia, Ali b. Süleyman'ın yazdığı çeşitli bilim dallarına ait eserlerden şunları zikretmektedir: 1. *İhtışâru Kitâbi'l-Hâvî*. Zekeriyâ er-Râzî'nin *Kitâbü'l-Hâvî* adlı eserinin bir özetidir. 2. *Kitâbü'l-Emsile ve't-tecârib ve'l-ağbâr ve'n-nuket ve'l-havâşî't-ıbbiyye el-müntezâ'a min kütübi İbûkrât ve Câlînûs ve gayrihimâ*. Hipokrat ve Câlînûs'un eserlerinden derlenmiş bir tıp kitabıdır. 3. *Kitâbü't-Ta'âlik el-felsefiyye*. Felsefe üzerine bazı notlardan mey-

dana gelmiştir. 4. *Tezkire fi'r-riyâza*. Matematikle ilgili dört ciltlik bir eserdir. 5. *Maqale fi enne kabûle'l-cismi't-tecezzü' lâ yekafû ve lâ yentehî ilâ mâ lâ yetecezze*. "Cismin sonsuza dek bölünebileceği" hakkında bir makaledir. 6. *Ta'didü's-şükûk telzemü maqâlât Aristâtâlis fi'l-ibşâr*. Aristo'nun görme olayı hakkındaki fikirlerinin eleştirisine ait bir eserdir. 7. *Ta'didü şükûk fi kevâkibi'z-zeneb*. Kuyruklu yıldızlarla ilgili görüşleri tenkit ettiği bir eserdir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965, s. 550; H. Suter, *Die Mathematiker*, Leipzig 1900, s. 83; Sezgin, *GAS*, VII, 287; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mü'ellifin*, VII, 102.

NURİ YÜCE

ALİ ŞİR NEVÂİ

(ö. 906/1501)

Klasik Çağatay edebiyatının,
Osmanlı edebiyatı sahasında da
tesirleri devam etmiş en büyük şairi;
devlet adamı.

Soyca bir Uygur kabilesinden gelen Ali Şir Nevâî 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat'ta doğdu. Babası Kıkine Bahadır (Kıkine Bahşı) Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş, en sonra

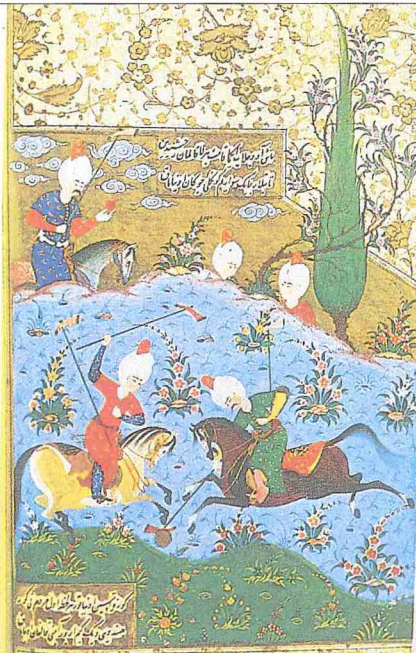
Bâbü Şah'ın sarayında da önemli bir mevki sahibi olmuştu. Annesinin dedesi Bû Said Çiçek ise Hüseyin Baykara'nın dedesi Baykara Mirza'nın uluğ beyi (beylerbeyi) idi. Şâhruh'un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kıkine Bahadır o sırada altı yaşlarında olan Ali Şir'i yanına alarak Yezd üzerinden Irak'a gitti. Bu yolculuk sırasında *Zafernâme* müellifi Şerefeddin Ali Yezdî ile karşılaşan Ali Şir, aralarında geçen konuşmayı daha sonra *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eserinde anlatmıştır (İÜ Ktp., TY, nr. 841, s. 190-200).

Horasan'da karışıklığın sona ermesiyle Kıkine Bahadır tekrar Horasan'a döndü (1452). Arada geçen süre zarfında kendisi Bâbü'nün hizmetine girdiği gibi oğlunu da onun himayesine verdi. Hüseyin Baykara'yı da himaye eden Bâbü Han, Ali Şir'le olan münasebetini babasının ölümünden sonra da kesmemiş. Meşhed'e giderken hem Hüseyin'i hem de Ali Şir'i beraberinde götürmüştü (1456). Bâbü 1457'de Meşhed'de ölünce Hüseyin Merv'e döndü. Ali Şir ise Meşhed'de kalarak tahsiline devam etti. Bâbü'nün ölümü ile hâmisiz kalan Ali Şir, Timur-lular'ın kuşçu emîrlerinden Seyyid Hasan Erdeşir'den yardım ve ilgi gördü.

Ali Şir Meşhed'de İmam Rızâ Medresesi'nde okurken pek çok İranlı âlim ve şairle tanışmış, birçoğundan da ders almıştır. Bunlar arasında Kemal Türbetî ve Arap aruzunun üstadı sayılan Derviş Mansûr da vardı. 1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şir, burada Ebû Said Mirza'nın hizmetine girdiyse de ondan ilgi göremeyince Semerkant'a gitti ve Hâce Celâleddin Fazlullah Ebû'l-Leys'in medresesine devam etti. Arkadaşı Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar da Semerkant'ta kaldı.

Ebû Said Mirza'nın 1469'da Irak Seferi'ne çıkışını fırsat bilen Sultan Hüseyin Horasan'a yürüdü; babasının yokluğu sırasında Semerkant'ı idare eden Ahmed Mirza da bu haber üzerine ordusu ile Horasan'a gitmek zorunda kaldı. Ahmed Mirza'nın ordusunda Ali Şir de bulunuyordu. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Ebû Said'i öldürdüğü haberinin gelmesi üzerine Sultan Hüseyin Herat'ı alarak tahta çıktı (Ramazan 873/Mart 1469) ve arkadaşı Ali Şir'i de yanına çağırdı. Herat'ın alınışından bir ay kadar sonra buraya gelen Ali Şir, Sultan Hüseyin'e ünlü "Hilâliyye" kasidesini sundu. Bu tarihten sonra devlet işleriyle de ilgilenmeye başladı ve ölünceye kadar sadakatle ona hizmet etti. Bağlılığının

Ali Şir Nevâî'nin *Divan*'ında, avlananları ve çevgân oynayanları tasvir eden iki minyatür (TSMK, Revan, nr. 804, vr. 52^b-89^b)

bir belirtisi olarak *Mecâlisü'n-nefâis* adlı tezkiresinin sekizinci bölümünü bütünüyle ona ayırdı. Diğer eserlerinde de Hüseyin Baykara'dan bahseden Ali Şir, eserlerinin bir kısmını onun adına yazmıştır.

Hüseyin Baykara eski arkadaşını kendine *nişancı** olarak tayin etmişse de devlet işlerinden pek hoşlanmayan Ali Şir bir süre sonra bu görevi Nizâmeddin Süheylî'ye bırakmıştır. Ali Şir, Hüseyin Baykara tarafından Muhammed Yâdigâr Mirza'ya karşı açılan sefere katıldı (1470) ve taht üzerinde hak iddia eden bu şehzadeyi bizzat yakalayarak hükümdara teslim etti. Bir süre sultanın divan beyi ve nedimi oldu. Hükümdardan sonra idarede söz ve en büyük nüfuz onundu. Mührünü evrakin üstüne basacağı yerde altına basmış olmasıyla bu usul daha sonra resmî âdet haline gelmiştir. Devlet idaresinde Hüseyin Baykara'nın yanında sahip olduğu mevki ve nüfuza rağmen idarî işlerden uzak kalmak istiyordu. Kendisini çekemeyen bazı kimselerin aleyhinde çalışmalarına bakmayıp yine de çeşitli görevlerde bulundu. Kardeşi Derviş Ali'nin isyanı ile çok sevdiği Seyyid Hasan Erdeşir'in ölümüne (1489) çok üzüldü; bunun üzerine 1490 yılında divan beyliği görevinden ayrılarak sadece sultanın nedimi olarak hizmetini sürdürmeye başladı. Nevâî'ye büyük bir saygı duyan Hüseyin Baykara bir fermanla herkesin şaire hürmet etmesini emretti (1490). Birkaç yıl sonra yakın dostu mutasavvif-şair Câmî'nin ölümü de (898/1492) onu derinden etkileyen bir başka hadise oldu. *Hamsetü'l-mütehayyirîn* adlı eseri bu yıllardaki duygularının mahsulüdür.

Bazı saray entrikaları sonucunda Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedüzzaman ile arasının açılması ve bundan olma torunu Mirza Mehmed Mü'min'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir Nizâmülmülk'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevâî'yi çok sarstı. Bu hadiselerde meselelerin halli daima ona düşmüştü. Fakat o bu saltanat mücadeleleri arasında bile *Lisânü't-tayr* (903/1498), *Muhâkemetü'l-lugateyn* (904/1499), *Sirâcü'l-müslimîn* (904/1499) ve *Mahbûbü'l-kulûb* (905/1500) adlı eserlerini kaleme almaktan geri kalmadı. Bu sırada sağlığı bozuldu, 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkıldı. Herat'a getirildikten üç gün sonra 13 Ce-

mâziyelâhîr 906'da (3 Ocak 1501) öldü. Kudsiyye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedildi.

Ali Şir Nevâî manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının önde gelen simalarındandır. Türkçe eserlerinde Nevâî ve Farsça şiirlerinde Fânî olmak üzere iki mahlası vardır. Ali Şir'e tesir edenlerin başında İran'ın büyük mutasavvıflarından Abdurrahman-ı Câmî gelmektedir. Câmî'ye olan hayranlığı ve fikirlerine duyduğu hürmet onun Câmî'nin mensup olduğu Nakşibendiyye tarikatına girmesine sebep oldu. Bunların dışında Attâr, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî ona tesir eden belli başlı şairler arasında sayılabilir. Şiire Farsça ile başlayan Ali Şir daha on beş yaşlarında iken kendini şair olarak tanıtmayı başarmıştır. Sonraları Türkçe de yazmaya başlamış ve bu yüzden "zü'l-lisâneyn" diye tanınmıştır.

Nevâî'nin Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. Bundan dolayı Çağatayca'ya "Nevâî dili" denmiştir. Eserleri Türkistan'dan başka, Âzerî ve Anadolu sahasında da okunan Ali Şir Nevâî'yi Osmanlı şairleri üstat tanımışlar, şiirlerine XV. yüzyıldan bu yana çeşitli nazireler yazmışlardır. Ali Şir, divan şiirine Türk hayatından gelen millî ve mahallî unsurlar kazandırmıştır.

Eserleri. Divanlar. Daha çocuk denecek yaşta başlayıp hayatının sonuna kadar şiirler yazmış olan Ali Şir Nevâî bunları farklı zamanlarda, farklı adlar altında bir araya toplayıp yedi divan meydana getirmiştir. Bunlar hakkında oldukça geniş bilgi veren Nevâî'nin bir de Farsça divanı vardır. Nevâî'nin tertip tarihi bakımından divanlarının en eskisi, çocukluk ilk gençlik çağında yazdığı şiirlerinin, kendi divanlarını tertip etmesinden daha önce başkaları tarafından derlenip 870'te (1465-66) ünlü hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından istinsah edilmiş olanıdır. Bunun tek nüshası Leningrad Saltıkov - Çedrin Devlet Kütüphanesi'ndedir (nr. 546). Bizzat kendi tertip ettiği divanlar ise devrelere göre ayrılmaktadır. Nevâî ilk yazdıklarıyla önce iki divan, daha sonra yeni yazdıklarını da katarak bu ilk iki divanı dört ayrı divan haline koymuş, yaşlılık çağında ise hepsini tek ad altında bir araya getirmiştir.

A) 1. *Bedâiyu'l-bidâye*. Nevâî şiirlerini ilk defa Hüseyin Baykara'nın tahta

geçmesinden sonra, yani 1470-1476 yılları arasında bizzat onun isteği üzerine tertip etmiş ve böylece ilk divanı olan *Bedâiyu'l-bidâye* ortaya çıkmıştır. Nevâî'nin bu divanının başına koyduğu önsöz daha sonra kendisi tarafından "Hutbe-i Devâvîn" başlığı ile *Garâibü's-sıgar* adlı divanının başına da alınmıştır. Bu divanın bugün bilinen dört nüshası vardır: Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc. 746; Londra, British Museum, Or. 401; Bakü, Azerbaycan İlimler Akademisi Cumhuriyet El Yazmaları Fonu, 3010; Taşkent, Özbekistan İlimler Akademisi'nin Edebiyat Müzesi, 84. 2. *Nevâdirü'n-nihâye*. Nevâî'nin 1476-1486 yılları arasında yazdığı şiirleri içine alan ikinci divanıdır. Sultan Ali Meşhedî hattıyla Hüseyin Baykara'nın hazinesi için yazılmış tek nüshası, Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi, Bîrûnî Şark-şinaslık Enstitüsü'nde (nr. 1995) bulunmaktadır. Bu divanı için ayrıca hazırlamış olduğu bilinen dîbâce bugün elde yoktur.

B) 1. *Garâibü's-sıgar*. Hüseyin Baykara'nın, şiir yazmada durgunlaştığı sırada Nevâî'ye iki ayrı divan daha tertip ederek bunların sayısını dörde çıkarmasını söylemesi üzerine, Nevâî ilk tertiplediği iki divanı ile daha sonra yazdıklarını bir sınıflamaya tâbi tutmuş ve divanlarının sayısını dörde çıkararak ilkin, kendi deyişiyle "tufûliyyette vâki bolgan garib mânalara" *Garâibü's-sıgar* adını vermiştir. *Bedâiyu'l-bidâye* için yazdığı önsözü de buna koyarak esere yirmi yaşına kadar olan şiirlerini almıştır. Divanın sayısı pek çok olan nüshaları içinde en önemlileri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan, nr. 808) ile Paris Bibliothèque Nationale'deki (Suppl. Turc. 316-317) "Külliyat"ta yer almış olanlardır. Bu dörtlü divan serisinin diğer üçü de şu tertipleştir: 2. *Nevâdirü's-şebâb*. Gençlikte yani yirmi ile otuz beş yaşları arasında yazdığı şiirlerini bir araya getiren divanıdır. Yine kendi tabiriyle bunlar "yigitlikde zâhir bolgan nâdir terkibler"dir. 3. *Bedâiyu'l-vasat*. Orta yaşlarda, otuz beş ile kırk beş yaşları arasında yazmış olduğu şiirlerin yer aldığı divanın adıdır. 4. *Fevâidü'l-kiber*. Nevâî'nin dediği gibi "ömrning âhırığa yakın nazmga kirgen fayideler"i, yani ömrünün sonuna doğru yazdığı şiirleri ihtiva etmektedir. Bu şiirler kırk beş altmış yaşları arasındaki devreye aittir.

Bu dört divanda yer alan şiirlerin kesin olarak Nevâî'nin dediği devrelerde yazıldığı söylenemez. Çünkü bizzat ken-

di dediği gibi ilk iki divan ile son yazdığı şiirleri birlikte harmanlamış ve bunları sonra devrelere ayırmıştır. Nevâî'nin bu divanları yirmi sekiz harfte kalmayıp p (پ), ç (چ), j (ج) ve lâm-elif (ل) kafiyeli gazelleri ile otuz iki harf üzerine tertiplenmiş bulunmaktadır.

C) *Hazâinü'l-meânî*. Dört divanda yer alan bütün şiirleriyle son şiirlerinin birlikte harmanlanmasından meydana gelen son divanına vermiş olduğu addır. *Külliyât-ı Devâîn* adıyla da tanınan bu eser Hamid Süleyman tarafından Kiril harfleriyle Özbekistan Fenler Akademisi'nce yayımlanmıştır (Taşkent 1959, *Ali Şir Nevâî, Hazâinü'l-meânî*, 1. cilt: *Garâibü's-sıgar*). 1959-1960 yılları içinde diğer üç cilt de basılmıştır. Nevâî bu son divanı için 905'te (1500) ötekilerden ayrı bir önsöz kaleme almıştır. *Divan*'ın Türkiye'deki beş nüshasında yer almayan bu önsözün memleketimizdeki tek nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3999 numaralı *Şerhu'l-Hamâse* adlı yazmanın 21^b-29^a yapraklarının arasında bulunmaktadır. Bu divan 55.000 mısra tutmaktadır.

Farsça Divân. Üç nüshası bilinen (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3850; Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 1952; Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 632) bu divanında Nevâî Fânî mahlasını kullanmıştır. Şair *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de bu divanın 6000 beyitten meydana geldiğini bildirmektedir. Yine aynı eserde bahsedilen "Tuhfetü'l-efkâr", "Nesimü'l-huld", "Aynü'l-hayât", "Minhâcü'n-necât" ve "Kütü'l-kulûb" adlı Farsça kasideler de bu divanda yer almaktadır.

Mesneviler. Nevâî, bu sahada *Hamse*'sinden sonra yazdığı diğer bir eseriyle birlikte altı mesnevi meydana getirmiştir. Hamsedeki mesneviler şu sıra üzeredir: 1. *Hayretü'l-ebâr*. Nizâmî'nin *Mağzenü'l-esrâr*'ı ile Emîr Hüsrev'in *Maîla 'u'l-envâr*'ı ve Câmî'nin *Tuhfetü'l-ağhrâr*'ına nazîre olarak 888'de (1483) kaleme alınmıştır. 4000 beyit civarında olan mesnevi iki kısım halinde altmış dört bab olarak tertip edilmiştir. Yirmi makeden meydana gelen ikinci kısım, eserin ağırlık merkezini teşkil eder. Mesnevi, aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbı ile yazılmıştır. Eser Taşkent'te Parsa Şemsiyev tarafından yayımlanmıştır (1958-1960). 2. *Ferhâd ü Şîrîn*. Nizâmî ile Hüsrev-i Dihlevî'nin aynı addaki eserinden ilham alınarak yazılan bu mesnevi 889 (1484) yılında "mefâilün mefâilün feülün" kalıbı ile yazılmıştır. Mes-

neviyi diğer *Hüsrev ü Şîrîn*'lerden ayrıran özellik, ağırlık merkezinin yani hikâyenin Hüsrev yerine Ferhad üzerinde kurulmasıdır. Ferhad, Nevâî'nin mesnevisinde alelâde birisi olmayıp Çin hâkânının oğludur. 5780 beyitten ibaret olan mesnevi, Parsa Şemsiyev ve Hâdî Zarîf tarafından Arap harfleriyle (Taşkent 1963), Gönül Alpay tarafından da inceleme ve edisyon kritikli metin halinde yayımlanmıştır (Ankara 1965). 3. *Leylâ vü Mecnûn*. Eser *Mecnûn u Leylâ* olarak da bilinmektedir. İran edebiyatında ilk defa Nizâmî tarafından ele alınan bu konu daha sonra Hüsrev-i Dihlevî tarafından da işlenmiştir. Nevâî bu mesneviyi yazarken her iki müelliften de faydalanmıştır. 3500 beyit kadar olan mesnevi aruzun "mef'ülü mefâilün feülün" kalıbı ile yazılmıştır. 4. *Seb'a-i Seyyâre*. 889'da (1484) aruzun "feilâtün mefâilün feilün" kalıbı ile yazılan ve 5000 beyit civarında olan bu mesnevi eli babdan meydana gelir. Bu hikâyeyi ilk defa Firdevsî *Şehnâme*'de işlemiş, daha sonra Nizâmî *Heft Peyker*, Emîr Hüsrev de *Heft Bihişt* adıyla kaleme almıştır. Eser Parsa Şemsiyev'den başka Hâdî Zarîf tarafından *Ali Şir Nevâî, Seb'a-i Seyyâre* ismiyle Özbekistan Fenler Akademisi yayını olarak (Taşkent 1956), Hamid Araslı tarafından da *Yedi Seyyâre* adıyla Bakü'de yayımlanmıştır (1947). Konu, Behram'ın güzel câriyesi ile olan macerasıdır. 5. *Sedd-i İskenderî*. Beyit sayısı 7000'i aşan ve vezni "feülün feülün feülün feül" olan bu son mesnevi 890'da (1485) yazılmıştır. Buradaki konu Nevâî'den önce Firdevsî, Nizâmî ve Hüsrev tarafından işlenmiş, Câmî tarafından da *Hişnâme-i İskenderî* adıyla kaleme alınmıştır. Ancak Câmî eserini, Nevâî'nin eserini tamamlamasından sonra bitirmiştir. Nevâî bu eserinde İskenderî bir Türk hükümdarı gibi tasavvur etmiş ve onun şahsında Hüseyin Baykara ile oğlu Bediüzzaman'ı anlatmıştır. 6. *Lisânü't-tayr*. Nevâî'nin *Hamse* dışında kalan mesnevilerindendir. 3553 beyitten meydana gelen eserde Nevâî Farsça şiirlerindeki Fânî mahlasını kullanmıştır. Konu Attâr'ın *Manîku'î-tayr* adlı eserinden alınmış olmakla beraber birçok değişiklik ve ilâveler yapılmıştır. Attâr'ın hikâyesindeki on kuştan sekizinin alınmasına karşılık onda bulunmayan altısının daha ilâvesiyle eserde rol alan kuşlar on dörde çıkar. Nevâî, eserin başında küçük yaştan beri bu eseri Türkçeye çevirmek istediğinden bahseder. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan

803'teki nüshada (vr. 53^b), dört divan yazdıktan başka pek çok da eser vücudunda getirdiği halde *Manîku'î-tayr* adlı eserin tercümesini aklından bir türlü çıkaramadığını, nihayet altmış yaşına geldiğinde bu eserin tercümesine başladığını ve her gece kırk-elli beyit yazdığını anlatır. Yaşı ile ilgili ifadesinden eserin 904 (1499) tarihinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Mesnevi Özbekistan Fenler Akademisi tarafından yayımlanmıştır (Taşkent 1965).

Tezkireler, Hal Tercümeleri-Hâtıralar. 1. *Nesâyimü'l-mehabbe min şemâyimi'l-fütüvve*. Eser Câmî'nin 883'te (1478) yazdığı *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds* adlı, velîlerin hayat hikâyelerini ihtiva eden Farsça eserinin Çağatay Türkçesi'ne tercümesidir. Aslında Câmî bu eserini Nevâî'nin ricası üzerine kaleme almıştı. Eserin önemini bilen Nevâî, duyduğu ihtiyaçla 901'de (1495) onun tercümesini meydana getirdi. Bu mensur eserde otuz dördü kadın olmak üzere 770 velînin hayat hikâyesi yer almaktadır. Eseri zeyillerle genişletmek isteyen Nevâî, Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ*'sında bulunan muhtelif hal tercümelerini kitaba kattıktan başka, Câmî ve Attâr'da yer almamış, Yesevî'den kendi zamanına kadar gelen çok sayıda Türk şeyhini ilâve etmiştir. Eser Kemal Eraslan tarafından Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan, nr. 808) nüshası esas alınmak suretiyle Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc. 316-317), Süleymaniye Kütüphanesi (Fâtih, nr. 4056), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (TY, nr. 4149) ve British Museum'daki (Or. 402) nüshalar üzerinden edisyon kritik yapılarak bir indeks ilâvesiyle yayımlanmıştır (İstanbul 1979). Fuad Köprülü tarafından, eserin Bibliothèque Nationale'deki külliyyatta mevcut nüshasına dayanarak Ahmed Yesevî çevresine mensup Türk süfîlerine dair kısmı ele alınmış ve bir değerlendirmesi yapılmıştır ("Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar", *TM*, 1965, XIV, 259-262). 2. *Mecâlisü'n-nefâis*. 897'de (1491-92) kaleme alınan eser, Türk dilinde yazılan ilk şuarâ tezkiresi olması bakımından önemlidir. Nevâî, Câmî'nin *Bahâristân* ve Devletşah'ın *Tezkiretü'ş-şu'arâ* adlı tezkirelerini örnek alarak kendi eserini de sekiz kısma ayırmış ve her kısma "meclis" adını vermiştir. Sekizinci meclis tamamen Hüseyin Baykara'ya ayrılmıştır. Tezkirede adı geçen şairlerin büyük bir kısmı şiirlerini Farsça kaleme almış olanlardır. Topkapı

Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan, nr. 808) nüshasına göre *Mecâlis*'te 451 şair bulunmakta ve bunlardan sadece kırk birinin Türkçe şiir yazdığı görülmektedir. Eser Özbekistan Fenler Akademisi tarafından 1961 yılında yayımlanmıştır. *Mecâlisü'n-nefâis*, Hakîmşah Muhammed b. Kazvîni, Fahrî-yi Herâtî ve Şâh Ali b. Abdülâlî tarafından bazı ilâvelerle XVI. yüzyılda üç defa Farsça'ya çevrilmiştir. Fahrî ile Kazvîni'nin tercümelerini Ali Asgar Hikmet bir önsözle yayımlamıştır (Tahran 1323 hş. / 1944). Sâdıkî-i Kitâbdâr'ın (XVI. yüzyıl) *Mecmau'l-havâs* adıyla ve Çağatay Türkçesi'yle yazdığı tezkiresi *Mecâlis*'e zeyil mahiyetindedir. Bu eser de Farsça'ya çevrilmiştir (*Tezkire-i Mecma'u'l-havâs*, trc. Abdürresûl Hayyâmpûr, Tebriz 1327 hş. / 1948). 3. *Hamsetü'l-mütehayyirîn*. Nevâî bu eserini Câmî'nin ölümünden sonra, bu yeri doldurulmaz dostu ve üstadı için yazmıştır. Bir mukaddime, üç muhâvere ve bir hâtimeden ibarettir. Mukaddime Câmî'nin nesebi ve doğumu, gördüğü

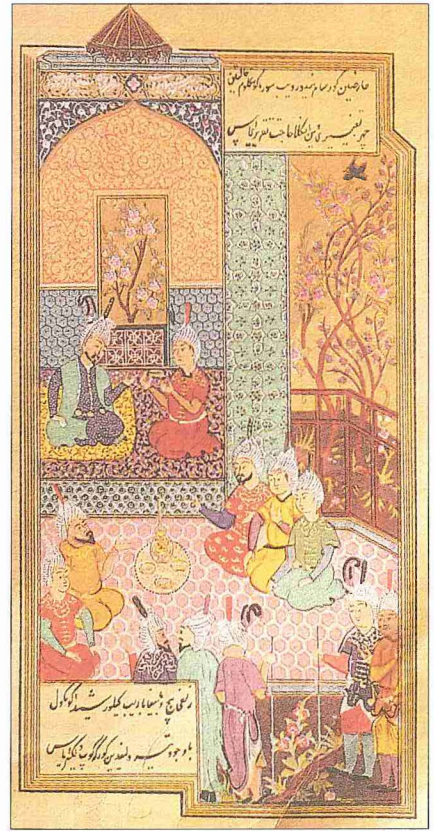
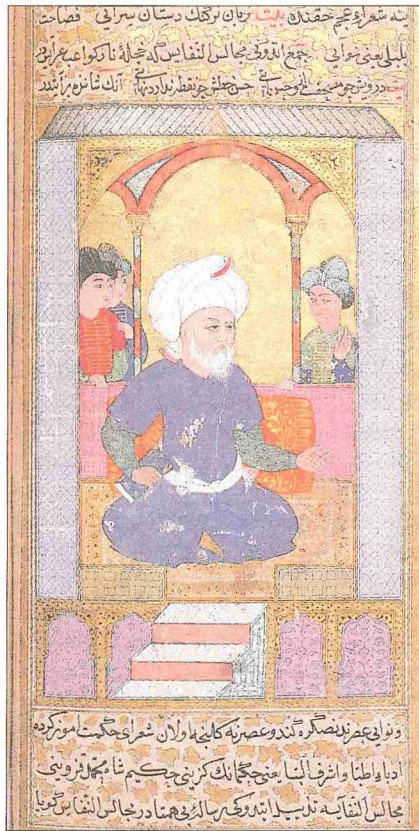
taahsil ile Nevâî'nin onun yanına geldiği devre anlatılır. I. muhâverede Câmî ile Nevâî'nin dostluğu, II. muhâverede Nevâî Merv'de iken Câmî ile mektuplaşmaları, III. muhâverede ise Nevâî'nin isteği üzerine Câmî'nin yazdığı eserlerle ilgili hâtıraları söz konusu edilir. Hâtimede ise ona ait son hâtıraları ile Câmî'nin son anları ve ölümü, ölümünden sonraki matem merasimleri anlatılmaktadır. Nevâî'nin bir tarih kıtası ve uzun bir mersiyesiyle son bulan eser mensurdur. İçinde aralara serpiştirilmiş bazı şiirler de bulunmaktadır. 4. *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir Big*. Nevâî'nin, babası gibi sayıp sevdiği, şahsına çok bağlılık duyduğu mürşidi Seyyid Hasan'ın ölümü üzerine onun hayatını ve meziyetlerini, kendisiyle olan hâtıralarını anlattığı mensur ve manzum olarak kaleme alınmış risâlesidir. Kemal Eraslan tarafından dört "Külliyat" nüshasından faydalanılarak edisyon kritikli neşri yapılmıştır ("Nevâî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", *TM*, 1971, XVI, 89-110). 5. *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed*. Nevâî, çok yakın dostu, şair, beslekâr ve tabip Pehlevân Muhammed'in ölümü üzerine kaleme aldığı bu risâlede onun hayatını ve kendisine dair hâtıralarını anlatır; aynı zamanda sûfî yâ-nı üzerinde de durur. Nazım nesir karışık yazılan risâlenin İstanbul'da üç, Paris'te de bilinen bir nüshası vardır. Bu dört nüshası üzerinden hazırlanan edisyon kritikli metni Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır ("Ali Şir Nevâî'nin Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi", *TM*, 1980, XIX, 99-164).

Dinî Eserleri. 1. Çihil Hadîs. Câmî'nin aynı addaki eserinin dörder mısralık kıtalar halinde 886'da (1481) yapılmış tercümesidir. Eser genellikle "Külliyat"larda yer almaktadır. Necib Âsım tarafından *Erbâin Hadis Tercemeleri* başlığı altında yayımlanmıştır (*Millî Tetebülar Mecmuası*, nr. 4, 1331, s. 149-155). Nevâî bu eserini Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir. 2. *Sirâcü'l-müslimîn* (905/1500). Nevâî'nin külliyyatı içinde yer alan küçük bir akaid kitabıdır. Şeriatın hükümlerini, Allah'ın sekiz sıfatını ve İslâm'ın esaslarını manzum olarak anlatmaktadır. 3. *Münâcât*. Sinan Paşa'nın *Tazarru'nâme*'si gibi Tanrı'ya mensur bir yakarıştır. Secîlerle örülmüş kısa cümlelerden kurulu samimi bir nesir örneğidir. Topkapı Sarayı Müzesi ve Fâtih kütüphanelerindeki "Külliyat" nüshalarının

başında yer alan *Münâcât*'in hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir.

Diğer Eserleri. 1. Muhâkemetü'l-lugateyn* (905/1500). Nevâî'nin dil alanındaki millî şuurunu gösteren önemli bir eserdir. İranlılar'la bir arada yaşanan ve *Mecâlis*'te geçen pek çok şairin Farsça yazdığı bir devirde Nevâî Türkçe yazarak bu dilin ifade kuvvetini ve Farsça'ya göre üstünlüğünü eserinde ispat etmeye çalışmıştır. Nevâî aynı zamanda böyle zengin ve üstün ana dilleri dururken, devrin onu bir yana bırakıp Farsça yazmaya özenen edebiyat heveslisi gençlerini tenkit ederek onları uyarmak ister. XIX. yüzyılda Türkiye'de aydınların ilgisini çeken *Muhâkemetü'l-lugateyn*, Bursa'da *Nilüfer* dergisinin 37-40. sayılarında Osmanlı Türkçesi'yle tefrika edilmiş (1889), 1897'de de İkdâm külliyyatı içinde İstanbul'da kitap halinde yayımlanmıştır. Bu yayının başında Belin tarafından Ali Şir Nevâî'nin hayatı hakkında yazılan "Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir-Névâî" adlı makalenin

Ali Şir Nevâî'yi tasvir eden bir minyatür
(*Meşâirü's-suarâ*, Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 772, vr.40^b)

Necib Âsım tarafından yapılan tercümesini Veleđ Çelebi'nin Osmanlı Türkçesi'ne yaptığı tercüme ile Çağatay Türkçesiyle olan metin takip eder. 1941'de de Türk Dil Kurumu tarafından Refet İşırtman'ın yeni tercümesi yayımlanmıştır. *Muhâkemetü'l-lugateyn*'i T. Gencef Farsça'ya (Tahran 1327 hş./1948), R. Devereux da İngilizce'ye (Leiden 1966) çevirmişlerdir. Eser ayrıca M. Yâkub Vâhidî tarafından Kâbil'de basılmıştır (1984). 2. *Mizânü'l-evzân* (898/1492'den sonra). Aruz hakkında toplu bilgiler vermek üzere kaleme aldığı bu üç bölümlük küçük risâlede sırasıyla teknik bir mesele olarak zihaf, bahirler ve taktî konuları üzerinde durur. Rubâî vezinlerinden sonra tuyuğ, koşuk, türkî, çenge, arazvârî, muhabbetnâme gibi millî şekilleri ele alması eserin en dikkate değer tarafıdır. Eser Özbekistan Fenler Akademisi tarafından yayımlanmıştır (Taşkent 1949). 3. *Mahbûbü'l-kulûb* (906/1500-1501). Sa'dî'nin *Gülistân*'ı ile Câmî'nin *Bahâris-tân*'ını hatırlatan bu eser Nevâî'nin şahsiyetiyle ilgili bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Üç kısma ayrılan eserin kırk bölümlük ilk kısmında zamanın cemiyetindeki muhtelif tabakalar, çeşitli zümreden insanlar, on bölümlük ikinci kısmında iyi işleri övmek ve kötülerini yermek bahis konusu edilir. Üçüncü kısımda ise ahlâkî konular üzerinde durulur. *Mahbûbü'l-kulûb* İstanbul (1289), Buhara (1907) ve Taşkent'ten sonra Moskova'da (1948) da yayımlanmıştır. 4. *Münşeât* (897/1492'den sonra). Nevâî'nin mektuplarının toplandığı eserin adıdır. Mektupların içinde Sultan Hüseyin Baykara'ya ve Bediüzzaman'a yazmış oldukları da bulunmaktadır. Bu mektuplarda Nevâî'nin devri ve hayatı ile ilgili önemli bilgiler vardır. *Münşeât*, Âzer-Neşir tarafından yayımlanmıştır (Bakü 1926). 5. *Vakfiyye* (886/1481). Mensur olarak yazılmış, arasına şiirler serpiştirilmiştir. Bu küçük eserde Nevâî uzun uzun Hüseyin Baykara'yı methettikten sonra kendinin yapmış olduğu vakıflarına geçer. 881'de (1476) Hüseyin Baykara'nın kendisine Herat'ın kuzeyinde bir arazi verdiğini, bu araziye bir saray, bahçe, bir medrese, bir mescid ile bir dârülhuffâz kurduğunu ve bu medreseye İhlâsiyye adı verdiğini, yine aynı yerde bir cami ve Halâsiyye adlı bir hankah yaptırdığını bu *Vakfiyye*'den öğrenmekteyiz. Eser, Nevâî'nin vakıfları hakkında bilgi edinmek için güzel bir kaynaktır. Bu eser de Âzer-Neşir tarafından neşredilmiştir (Bakü

1926). 6. *Nazmü'l-cevâhir* (890/1485). Hz. Ali'ye atfedilen *Nesrû'l-le'âlî* adlı kitabın her Arapça vecize için bir rubâî yazılarak tercüme edilmiş şeklidir. 7. *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* (890/1485'ten sonra). Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerle belli başlı hakimler hakkındaki menkıbeleri ihtiva eden mensur bir eserdir. 8. *Târîh-i Mülûk-i 'Acem* (890/1485'ten sonra). Mensur bir eserdir. İçinde yarı mesnevi tarzında yazılmış iki beyitlik şiirlere de rastlanır. İran'ın efsanevî tarihini anlatan bu kitabında Nevâî İran hükümdarlarını dört hânedana göre sınıflandırmıştır. Eserde Pîşdâdiyân, Keyânîyân, Eşkânîyân ve Sâsânîler söz konusu edilmektedir. Eserin önemi, dinî ve tarihî mitoloji hakkında geniş bilgi vermesidir. Nevâî bu eseri hazırlarken İslâm dünyasının *Câmî 'u't-tevârîh*, Taberî'nin *Târîh-i*, *Naşihatü'l-mülûk*, *Güzide* ve bilhassa Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârîh*'i gibi önemli kaynak eserlerinden faydalanmıştır. Osmanlı Türkçesi'ne tercümesi *Târîh-i Fenâî* adıyla Viyana'da basılmıştır (1872).

Nevâî'nin bugün elimizde olmayan, fakat kaynaklardan varlıkları tesbit edilen diğer eserleri ise şunlardır: *Nevâdirü'n-nihâye* için yazmış olduğu "Dibâce", *Zübdetü't-tevârîh*, *Risâle-i Mu'ammâ* (Farsça), *Vakfiyye* (Farsça) ve *Münşeât* (Farsça). Ayrıca kütüphanelerde adına kayıtlı *Seb'atü ebhur* adlı Arapça bir lügatı ile yine ona atfedilen *Nazm-ı Akâid*'i bulunmaktadır. *Zübdetü't-tevârîh* için bazı kaynaklar *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i 'Acem* adlı eserlerin birleşmiş biçimine verilen ad olabileceğini söylerler. Zeki Velidî bu eserin İlhanlı ve Timurlu sultanları tarihi olduğunu belirtmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, Nevâî'nin *Siyerü'l-mülûk* adlı bir Farsça eserinden söz ederse de şimdiye kadar böyle bir esere rastlanmamıştır.

Eserlerinin gördüğü devamlı rağbet dolayısıyla bunları bütünü ile içine alacak şekilde külliyat nüshaları meydana konulmuştur. Bugün ikisi İstanbul'da olmak üzere beş büyük "Külliyat"ı bilinmektedir. Bunların bir kısmı minyatürlü ve tezhiplidir. Bu beş "Külliyat"ın içindeki eserlerin ayrı ayrı listesi Agâh Sırrı Levend tarafından verilmiştir (*Ali Şir Nevaî, II, Divanlar*, İstanbul 1965, s. 3-6). Eserinin ilk cildini Ali Şir Nevâî'nin hayat ve şahsiyetine ayıran A. S. Levend bu ikinci ciltte onun bütün divanlarından, üçüncü ciltte hamselerinden, dördüncü-

de ise bunlar dışında kalan eserlerinden geniş ölçüde seçme metinleri toplamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

Ali Şir Nevâî, *Münşeât*, Bakü 1926, s. 41-42; A. Belin, "Notice biographique et litteraire sur Mir-Ali-Chir Névâî", *JA*, XVII (1861), s. 175-256, 281-357; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 187-192; a.mlf., "Ali Şir Nevaî ve Tesirleri", *Araştırmalar*, s. 257-266; a.mlf., "Bir Yıl Dönümü", *Ölkü*, nr. 96, Ankara 1941, s. 481-482; a.mlf., "Çağatay Edebiyatı", *İA*, III, 297-306; Rıza Nour, "Ali-Chir-Névâî", *Revue de Turcologie*, nr. 5, Alexandrie 1935, s. 5-58; Barthold, "Mir-Ali Şir ve Siyasî Hayatı" (trc. Ahmed Caferoğlu), *Ölkü*, nr. 56, Ankara 1937, s. 160-167; nr. 58, s. 356-365; nr. 59, s. 517-528; nr. 61, 1938, s. 43-50; nr. 62, 145-156; a.mlf., *Four Studies on the History of Central Asia III: Mir 'Ali Shir. A History of the Turkmen People* (trc. V. T. Minorsky), Leiden 1962; Semenov, "Mir-Ali-Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye" (trc. Abdülkadir İnan), *Ölkü*, nr. 96, Ankara 1941, s. 483-492; Ali Nihat Tarlan, *Ali Şir Nevâî*, İstanbul 1942; İsmail Hikmet Ertaçlan, *Risâle-i Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945; a.mlf., "Amasya'da Bayezit Kütüphanesinde Bulunan Divan-ı Mir Ali Şir Nevaî", *TDED*, nr. 1 (1946), s. 39-47; Zeki Velidî Togan, "Ali Şir", *İA*, I, 349-357; Abdülbâki Gölpınarlı, "Ali Şir Nevâî", *AA*, III (1946-47), s. 1064-1065; E. E. Bertels, "Ali Şir Nevaî", Leyli ve Mecnun" (trc. Mirza Bala), *TM*, IX (1951), s. 47-64; a.mlf., "Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirîn'i" (trc. Râsime Uygun), *TDAY Belleten* 1957, s. 115-130; Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî" (trc. R. Uygun), a.e. (1954), s. 59-96; L. Volin, "Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında" (trc. R. Uygun), a.e. (1955), s. 99-141; Ahmed Ateş, "Ali Şir Nevaî'nin Arapça Sözlüğü Hakkında", a.e. (1957), s. 183-188; Agâh Sırrı Levend, "Nevâî'ye Atfedilen Bir Eser: Muameyyât-ı Esmâ-i Hüsnâ", a.e. (1957), s. 179-182; a.mlf., "Nevâî'nin Eserleri", a.e. (1957), s. 189-193; a.mlf., *Türkiye Kitaplıklarında Nevaî Yazmaları*, a.e. (1958), s. 127-209; a.mlf., "Nevâî Adına Basılmış Bir Eser: Nazm-ı Akaid", *Jean Dery Armağanı*, Ankara 1958, s. 163-169; a.mlf., *Ali Şir Nevaî*, Ankara 1965-68, I-IV; J. Eckmann, "Ali Şir Nevaî", *Bilgi Dergisi*, nr. 119, İstanbul 1957, s. 4-5; a.mlf., "Die Tschagataische Literatur", *Ph.TF* (1964), II, 364-402; *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri* (nşr. Doğu Türkistan Göçmenler Derneği), İstanbul 1962; Ahmed Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1964, II, 226-235; İstanbul 1974 (2. bs.), II, 195-211; Abdülkadir İnan, "Ali Şir Nevaî ve Folklor", *TFA*, nr. 182 (1964), s. 3510-3511; Mehmed Ya'kub Vâhidî Cüzcanî, *Emîr Ali Şir Nevâî: Fânî, Kâbil* 1967; Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri", *TDED*, XVIII, 1970, s. 133-138; XIX, 1971, s. 171-184; XX, 1972, s. 157-184; XXII, 1977, s. 169-189; Banarlı, *RTET*, I, 423-434; Mehmed Çavuşoğlu, "Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 75-90.

